

В. О. ЯШИН

УДК 94(477.7)

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СЕРЕДИНІ ТА ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У цій статті розглядається торгово-посередницька частина економічної діяльності єврейського населення південноукраїнських земель в середині та другій половині ХІХ сторіччя.

Ключові слова: євреї, купці, підприємництво, торгівля, південноукраїнський регіон.

В этой статье рассматривается торгово-посредническая часть экономической деятельности еврейского населения южноукраинских земель в середине и второй половине ХІХ столетия.

Ключевые слова: евреи, купцы, предпринимательство, торговля, южноукраинский регион.

The trade and intermediary part of economic activity of the South Ukraine Jews in the middle and the second half of ХІХ century analyzed.

Keywords: Jews, merchants, enterprise, trading, South Ukrainian region.

Постановка питання. Середина і друга половина ХІХ століття були часом прискороеного економічного розвитку українських земель в цілому та Катеринославщини й Херсонщини зокрема. У пошуках заробітку сюди спрямували десятки тисяч люду. Міста регіону перетворилися на ринки найму робочої сили, а згодом — на нові індустріальні центри. «Великі реформи», стимульована ними капіталістична модернізація та економіка вільної конкуренції відкрили безліч нових можливостей.

Одними з перших цими можливостями скористалися єврейські підприємці: купці та торговці – часто основне населення південноукраїнських містечок межі осілості. Їхня діяльність істотно впливала на економічний розвиток краю. Не в останній мірі спираючись на зрослу фінансову потужність, наприкінці ХІХ століття місцеві єврейські купці, торговці та банкіри стали

фундаторами модерного єврейського національно-державного руху (палестиніфіліства та, пізніше, сіонізму), його ідеологами, спонсорами і практичними організаторами та сформували прошарок новітньої єврейської інтелігенції.

Ця частина історії південноукраїнського єврейства уявляється дослідженою недостатньо. Саме торгово-посередницький аспект економічної діяльності єврейства краю, особливо його хронологічно та економічно початковий етап, який і досі піддається впливу різного роду стереотипів, упереджень та спекуляцій, потребує додаткового ретельного наукового висвітлення. Врешті-решт, саме у цих початкових процесах первісного накопичення лежить коріння багатьох політико-економічних процесів, що спостерігалися вже який у ХХ столітті.

Аналіз досліджень і публікацій. Економічний бік історії єврейства

українських земель викликає зацікавленість українських дослідників з початку 1990-х рр., проте спеціальних досліджень українознавців при мізерній кількості монографій або дисертацій. Даються взнаки ускладненість пошуку джерел, архівна та змістова розпорошеність останніх, часто – неповнота, тенденційність, проблеми з репрезентативністю та вірогідністю, відтак – необхідність додаткової і дуже кропіткої перевірки, складного статистичного аналізу та узагальнення. Тому об'єктивно обумовленою вадою етнекономічних досліджень в галузі юдаїки є певна перевага описовості на шкоду аналізу та узагальненню. Між тим, навіть існуючі праці вже створюють певне науково-історичне тло, що дозволяє, хоча б і в загальних рисах, реконструювати окремі аспекти господарської діяльності єврейства краю.

Найперше, слід згадати плідну діяльність наукових центрів юдаїки, зокрема, запорізького [17]. До питання зайнятості єврейського населення звертається український дослідник О. Гончаров [9]. Останній звертав увагу на історичну обґрунтованість окремих видів занять єврейства. Це додало аргументів автору цієї статті вести мову про етнопонаціональну специфіку господарських занять взагалі і єврейства зокрема [40; 41]. Інституційний розвиток південноукраїнського єврейства стали об'єктом дослідження ізраїльського історика М. Поліщука, чия монографія є, можливо, найкращим дослідженням з історії українського єврейства за останні два десятиліття [26]. Економічні аспекти життя єврейства Херсонської губернії тією чи іншою мірою розглядаються й у монографії В. Щукіна та М. Шитюка [39]. Особливості економічної політики російського уряду стосовно єврейської громади Одеси у ХІХ ст. стали предметом дослідження Я. Шевчук-Белої [38]. Із останніх за часом праць відмітимо архівну розвідку І. Козлової, що гармонійно поєднує в собі як історичну біографістику, так і елементи соціально-економічних студій [19]. Монографія

В. Шевченко, хоча прямо і не досліджує єврейську складову економічного розвитку українського півдня, проте, *volens-nolens*, саме єврейські підприємці і банкіри стали основними дійовими особами цієї змістовної шпудії.

До економічної діяльності українського єврейства, у той чи інший спосіб, звертаються всі сучасні історики-юдаїсти. Адже особливість єврейської історії та її провідна відмінність від історії інших етносів краю цього періоду полягає у тому, що виключно від економічної міці єврейських громад залежав їх інституціональний та соціально-культурний розвиток. Більше того, вся модерна єврейська інтелектуальна, а, згодом і політична еліта походила майже виключно із підприємницького прошарку і саме з економічно розвинутої правобережної частини південноукраїнського регіону.

Мета дослідження. Метою цієї статті є висвітлення ролі єврейських підприємців (купців, торговців і перекупників) у розвитку торгівлі краю, встановлення інвестиційного внеску єврейського торгового капіталу в поступ економіки регіону.

Виклад основного матеріалу. Структура господарських занять єврейства мала глибоку історичну обумовленість. Антиєврейські гоніння, різноманітні заборони, у тому числі щодо володіння нерухомістю, конфіскації, виселення — все це мало наслідком спеціалізацію європейського єврейства (і українського, як його частини) в тих галузях господарства, що не потребують володіння нерухомістю, великих інвестицій та дають максимально швидкий прибуток. Тому найбільш поширеними видами господарських занять євреїв краю були торгівля і торгове посередництво, а економічна інфраструктура південних губерній багато в чому спиралася на дрібних єврейських торговців та перекупників.

Купці. У середині та другій половині ХІХ століття на українському півдні торгова та торгово-посередницька діяльність здійснювалася як легальними, так званими

«гільдійними» купцями (тими, хто був офіційно зарахований до 1 та 2 купецької гільдії, сплачував відповідні збори, отже, здійснював легальну діяльність), так і безліччю самодіяльних, не легалізованих різного роду комерсантів, торговців, перекупників, маклерів, факторів тощо. Крайове купецтво першої гільдії було сформоване особами, «наближеними» до високоприбуткової системи державних закупівель [5, с. 181]. Бідніші євреї, що займалися дрібною торгівлею, записувалися («вибирали свідоцтва») до 3 гільдії, а після її скасування перемістилися до категорії прикажчиків. Серед купецтва другої гільдії частка євреїв була зіставна з християнами. Протягом 1860—1890-х років відбувалося зростання прошарку неєврейського купецтва 1-ї і 2-ї гільдій та зменшення на цьому тлі абсолютної для 1-ї гільдії і відносної для 2-ї гільдії чисельності єврейського купецтва. Цей процес був усеохоплюючим і розповсюджувався на весь регіон [41, с. 270-271].

Організація торгівлі. Рівень і характер організації єврейської торгівлі південноукраїнського регіону зумовлювався, перше за все, нерозвиненістю місцевих, локального та загальноукраїнського ринків. Дрібні та середні єврейські торговці-посередники здебільшого заробляли на товарному обміні між містом і селом. Цей факт, як взагалі економічну роль єврейства, добре усвідомлювала місцева влада. У 1858 році новоросійський генерал-губернатор О. Строганов у листі до міністра внутрішніх справ С. Ланського зазначав, що «одні тільки євреї мають здатність здійснювати дріб'язкову торгівлю... прагнення не тільки здійснювати її в містах, але й розвезити по селах селянам предмети, необхідні в побуті» [10, арк. 98—111; 8, с. 160].

Поширеними формами організації торговельної діяльності були стаціонарна, здійснювана в крамницях, і пересувна, якою займалися дрібні перекупники. У містах і містечках євреї застосовували обидві форми

торгівлі, а в селах, унаслідок заборони проживання, — переважно пересувну. Євреї-посередники, що займалися пересувною торгівлею, були найбільш бідними серед єврейського торгового елементу. Цей прошарок склали дрібні комісіонери, маклери, фактори, що в основному рекрутувалися з міської й містечкової єврейської бідноти, збанкрутілих торговців тощо. Їхня велика кількість пояснювалась, серед іншого, високою вартістю оренди торговельної нерухомості, зіставної з річним прибутком ремісника. Так, середня ставка оренди одного торгового місця (палатки, кіоску, невеликої крамнички) становила від 60 до 300 рублів на рік, тобто до 3 % річного товарообігу середньої єврейської крамниці в межі осілості [20, с. 194]. При тодішній нормі прибутку єврейського крамаря в 10 % це було дорого [12, арк. 10, 11].

Базари, ярмарки, закупівельна діяльність. Єврейство контролювало більшість обсягів дрібнооптової і середньооптової закупівлі сільськогосподарської продукції на українському півдні. Центром таких закупівель були локальні, місцеві щотижневі базари та періодичні ярмарки, де кількість єврейських купців досягала 80-90% [13, арк. 3—33; 1, с. 22—23, 36]. Добре обізнані з потребами селянства, євреї були важливим торговельним агентом. Вплив єврейства в базарній торгівлі був настільки великий, що, наприклад, базари в Херсонській губернії працювали або в п'ятницю, або в неділю, але не в суботу. У дні ж єврейських свят було «і купити нічого не можна, тому що всі крамниці і магазини замкнені» [2, с. 309]. Місцева влада навіть спеціально запрошувала євреїв відвідати ярмарки [14, арк. 6—7]. Завдяки, у значній мірі, присутності багатих єврейських купців, наприклад, щорічний елісаветградський Георгіївський ярмарок (з 15квітня до 10 травня за ст. ст.), був відомий по всій межі осілості та за її кордонами.

Українські ярмарки (і це було їхньою специфікою) вважалися т. зв. «кредитними»:

тут можна було отримати персональний торговий кредит, який надавався продавцем покупцю в обсязі іноді до 10—30 разів вищому за придбаний товар¹. Цим кредитом найбільш активно користувалося єврейство, зазвичай обмежене у вільних коштах [1, с. 22—23]. Майже виключно єврейські торговці мали можливість, користуючись власними бізнесовими внутрішньоетнічними зв'язками, швидко реалізувати товар, адже тільки в такому випадку кредит мав економічний сенс [43, р. 100].

Єврейські купці на ярмарках цінилися також як основні постачальники імпортного товару з Європи, майже монопольно контролюючи увесь імпорт. Деколи під назвою «єврейський товар» розумівся саме імпортний товар [1, с. 26]. Імпорт надходив або через Одеський порт (турецький, грецький, італійський і колоніальний товар), або сухим шляхом, з Бродів, Бердичіва, Дубно — основних центрів єврейської торгівлі і, до речі, контрафакту (зокрема косметики та парфумів) [22, ч. 2, с. 560—561].

На ярмарках, базарах, різного роду ринках регіону завжди можна було зустріти єврея-мінйялу, що розмінював гроші, отримуючи при цьому 2—6 копійок з рубля [16, с. 27]. Це був майже виключно єврейський промисел. Так, на 1881 рік усі зареєстровані в Одесі мінйяли були євреями [11, арк. 83]. Промисел мінйял був вигідним унаслідок нерозвиненості в краї банківської системи і недосконалої системи грошового обігу в цілому. Однакові номінали срібного і паперового карбованця, що перебували в обігу, мали різну вартість, а дрібної монети, особливо в провінції та на селі, не вистачало. Між тим, накопичення коштів селянами відбувалося саме в дрібній монеті. З огляду на те, що витрачалася ця монета на сільських же базарах, а майже 90 % населення складали селяни, стає зрозумілим, що ці дрібні мінйяли певною мірою виправляли недоліки тодішньої системи грошового обігу.

Архаїчною, примітивною, але на той час розповсюдженою в землях Катеринославщини й Херсонщини формою

посередницької діяльності єврейства було прасольство². Важлива економічна функція ходунів-прасолів полягала в тому, що вони перетворювали надлишки продукції сільського господарства, виробленої для власного споживання, на товарну продукцію, привносячи в натуральне господарство елементи ринку, одночасно виконуючи функцію постачальників сировини для ремісництва і промисловості. Прасольство, таким чином, було своєрідним способом, так би мовити, товаризації нетоварної продукції. Цим промислом в регіоні займалися також чернігівські, курські, воронезькі селяни. Але останні, як правило, просто вимінювали необхідний їм товар на галантерейні вироби. Євреї ж закупували товар за готівку, стаючи в деяких місцевостях іноді єдиними постачальниками грошової готівки на село. Розвиток економіки та ринкових відносин та зростання попиту на сільськогосподарську сировину, який ходуни-прасоли не могли задовольнити, протягом 1870-х—1890-х рр. призвів до занепаду та повного припинення прасольства і пересувної торгівлі в цілому [23, с. 16].

З середини XIX століття зростає вага середніх і великих постачальників, які закупували сировину все менше на локальних базарах і все більше на ярмарках, у товарних обсягах, відправляючи її далі промисловим переробникам. Так, єврейські купці Новомосковська спеціалізувалися на торгівлі шкірами і волами. Наприкінці 1860 — на поч. 1870-х років, лише на літньому ярмарку в Новомосковську продавалося до 150 тис. голів худоби і велика кількість шкір. Обробкою шкіри займалася більшість населення Новомосковська, тож діяльність єврейських перекупників ще й забезпечувала роботою багато людей [34, с. 127/51].

Небанківські кредитно-позичкові операції, кредитний ланцюжок. На початковому етапі ринкових реформ, за відсутності фінансової інфраструктури (банки, кредитні спілки тощо), проблема

недостатності обігових коштів вирішувалась єврейськими підприємцями як через персональний кредит (між двома торговими контрагентами), так і шляхом застосування простого кредитного ланцюжка або відтермінованого кредиту. У першому випадку всі посередники працювали винятково в кредит від свого попередника і наступника й так далі, в один бік до кінцевого споживача та в інший — до покупця, які, власне, й мали гроші. У другому випадку товар брався «під реалізацію», але гроші віддавалися не одразу, а після того, як єврейський підприємець їх декілька разів використає як оборотні кошти і заробить на цьому свій відсоток [23, с. 10—13]. Застосування кредитного ланцюжка в умовах безбанківської економіки надавало можливість займатися підприємництвом і отримувати засоби до існування багатьом бідним євреям регіону. Першою ланкою цього ланцюжка ставали багаті євреї, за якими вишикувалися бідніші. Умовою участі у такому ланцюжку була етноідентифікаційна єдність. З розвитком нормальної банківської системи така схема поступово змінилася класичним банківським кредитуванням.

Абсолютна більшість дрібних і середніх підприємців краю, не говорячи вже про селян, не мали ніякої можливості скористатися послугами банківського кредиту. Тому в питаннях дрібного кредитування всі вони, а також ремісники, землевласники, у т. ч. поміщики, як і раніше, зверталися до єврейських лихварів, які залишалися монополістами в галузі небанківських кредитно-позичкових операцій (неорганізованого кредиту).

Так званий «єврейський кредит» був доступний і широко розповсюджений, насамперед, на селі. Пересічний селянин міг отримати кошти іноді просто в місцевому шинку, який часто виконував роль такої собі «банківської контори», де вирішувались різні комерційні питання між шинкарем, орендарем, дрібним лихварем і селянами. Вартість кредиту визначалася видом

застави, терміном і призначенням коштів. Серед найбільш «екстремальних» варіантів — кредит під заставу майбутнього врожаю — до 400 % річних. У середньому ж селяни могли розраховувати на 10 % на місяць, як з грошовою, так і з натуральною виплатою [16, с. 26—27].

Фінансовими послугами єврейських лихварів користувалися також місцеві поміщики, постраждали внаслідок деяких фінансових аспектів селянської реформи 1861 року. Справа в тому, що за умовами реформи в якості плати за відчужувану на користь селян землю поміщики отримували не готівку, а цінні папери (кредитні документи): т. зв. 5 % викупні свідоцтва та 5 % банківські білети. Останні теоретично мали б розмінювалися на готівку за прозивною вартістю, а свідоцтва викупатися протягом 5—15 років державою. Але значна частина поміщиків почала одразу обмінювати банківські білети на готівку й активно продавати викупні свідоцтва, розміщуючи отримані кошти в іноземній валюті й цінних паперах. Це призвело до швидкого падіння курсу банківських білетів значно нижче прозивної вартості. Тому лихварі, абсолютна більшість яких були євреями, надавали кредити поміщикам під заставу цих паперів за ціною 30 коп. за 1 руб. банківського білету і 15 коп. за викупне свідоцтво, що в перспективі давало б прибутку, відповідно, 75 коп. від продажу банківського білету і 90 коп. від продажу викупного свідоцтва [32, с. 278]. Зрозуміло, що частина поміщиків була нездатна вчасно здійснювати виплати за кредитом, унаслідок чого цінні папери переходили у власність лихварів. Такі операції в умовах українського півдня додатково забезпечували реальну економіку вкрай необхідними обіговими коштами, хоча і розвіювали певні невиправдані фінансово-економічні очікування окремих поміщиків щодо селянської реформи.

У містах краю, особливо в Одесі, єврейські лихварі й міняли заробляли наданням т. зв. «денних» кредитів цим

бідним і злидненим заробітчанами, дрібним торговцям-розносникам, іншому такого роду люду. Боржник вранці отримував кредит: рубль, три, іноді п'ять, а вже ввечері сплачував 10 % боргу за один день (3650 % на рік!). Розповсюдженою була й так звана система «вохер»³ з потижневою виплатою боргу і відсотків, усього до 200 % річно [3, с. 6—7].

Лихварськими операціями в краї займалися не тільки євреї, але й поміщики та сільські багатії (куркулі), при цьому їхні відсотки часто перевищували єврейські. Наприклад, вартість «єврейського» кредиту селянину на оренду землі з грошовою виплатою становила 6 руб. із десятини (3 руб. кредит і 3 руб. відсотків). У той же час вартість поміщицького чи куркульського кредиту з натуральною виплатою, наданого на 8 місяців (сезон), становила $\frac{1}{3}$ врожаю або, у вартісному вигляді, від 12 до 25 рублів з десятини, себто у 2—4 рази дорожче єврейського кредиту [28, арк. 7—12]. Послугами «єврейського кредиту» користувалися й обмежені в готівці землевласники-поміщики. Але вартість кредиту для них була нижча, ніж для селянина, і становила 3 % на місяць, або 36 % на рік. Цікаво, що факти кредитування євреями поміщиків були поширені найбільше саме в Катеринославській губернії [42, с. 50/126].

З економічної точки зору, єврейський грошовий кредит мав сприятливіший для загального господарського розвитку характер. Селянин, отримавши грошовий кредит, шукав джерела надходження готівки. І це могли бути лише типові ринкові економічні рішення: участь у ярмарках, базарна торгівля, відкриття власної справи — сільської крамнички, шинку, побудова млина, крупорушки, організація ремісничої майстерні тощо. Врешті-решт, отримані гроші поповнювали існуючу масу обігових коштів і працювали на суспільний розвиток.

На відміну від єврейського грошового, розповсюджений у селах на той час поміщицький натуральний кредит носив

більш виражений характер експлуатації. Натуральні відсотки з такого кредиту спрямовувалися на ринок, де скуповувалися єврейськими перекупниками на гроші, отримані з селян як відсоток за грошовий кредит. Таким чином, поміщицький натуральний кредит працював на перекупника, а єврейський грошовий — на виробника.

Такі кредитні стосунки мали й зворотний, негативний ефект для міжетнічних відносин. Єврейського лихваря український селянин ментально сприймав як експлуататора. Селянин постійно потребував грошей для ведення господарства, побутових потреб, для сплати податків тощо і «неминуче ставав боржником у єврея» [16, с. 35]. У поєднанні з етнокультурною, релігійною і ментальною чужинністю це посилювало й без того негативний образ єврея та єврейства в уяві українського селянства.

Експортна та внутрішня зернова торгівля. Заселення й господарське освоєння краю, розвиток місцевого ринку, внутрішніх торгово-економічних зв'язків мали результатом зростання обсягів виробництва й експорту зерна: пшениці, жита, ячменю. Херсонщина й Катеринославщина в досліджувану добу входили до числа губерній з найбільшим рівнем як зовнішнього, так і внутрішнього вивозу збіжжя — більше 5 млн пудів щорічно [7, с. 398]. Прибуткова й економічно перспективна зернова торгівля в регіоні приваблювала підприємців різних національностей: греків, італійців, росіян та ін. Достатньо сказати, що всі одеські тогочасні банкіри зробили свої статки на експорті зерна. У 1860—1870-ті роки вже єврейські підприємці контролювали основну частину зернового експорту через азово-чорноморські порти.

Власне, у першій половині століття і до Кримської війни в зерновому експорті панували грецькі купці, що орієнтувалися насамперед на турецькі, близькосхідні та південноєвропейські ринки. Але ще у

1846 році ситуація змінюється, попит на зерно різко збільшується, що було пов'язано зі скасуванням т. зв. «хлібних законів» (обмежень на імпорт зерна) в Англії урядом Р. Піля в червні того ж року [29, с. 102]. Це сприяло приходу до сфери великого експорту місцевих євреїв (зокрема так званих «іноземців» і «бродських»), які, використовуючи власні етнічні, близькі й віддалені зв'язки в Англії, майже моментально заповнили цю нішу. До того ж, ціни на хліб у краї, накладні витрати і фрахт суден до традиційних місць збуту (до тієї ж Англії) із чорноморських портів були нижчими, ніж із балтійських, що давало додаткову перевагу місцевим єврейським купцям перед російськими з центральних і північно-західних губерній [7, с. 402].

Кримська війна остаточно підірвала економічні позиції греків, а найбільше постраждала саме оптова торгівля. Достатньо сказати, що в 1855 році лише три судна змогли прорватися до Одеси через блокаду, тоді як у мирний час їхня кількість становила 1000—1200 і більше щорічно [29, с. 103—107]. Дрібні єврейські фірми виявилися більш конкурентоздатними. Єврейські посередники об'єднали опт і роздріб в одних руках, у разі зменшили ціни й захопили ринок. Обваливши ціни, євреї витіснили з нього інших перекупників — греків, італійців, росіян тощо. Характерний приклад: вартість одного фунту чаю до війни в грецьких торговців становила 2,50 руб., а вже після війни купець Л. Рабинович продавав чай усього за 1,25 руб. [6, с. 2]. Під контроль єврейських підприємців перейшла значна частина всього імпорту (т. зв. «колоніальний товар») та експорту через Одеський порт.

У хлібній торгівлі на українському півдні, як і в торгівлі цукром, також був присутній перекупницький ланцюжок, і цей ланцюжок теж був єврейський. Дрібні євреї-перекупники, як правило, не мали ані сховищ для тимчасового зберігання хліба, ані грошей, щоби за цей хліб заплатити селянину, тому прагнули якомога швидше

перепродати його більш «солідним» перекупникам [23, с. 12]. Аби швидко продати хліб, перекупники поступалися маржою, а для компенсації збитків прагнули до збільшення обсягу й швидкості торговельних і посередницьких операцій. Як наслідок, ціна на посередницькі послуги в хліботорговій справі була «доведена євреями до крайнього ступеню дешевизни» [4, с. 55—56]. Відсутність євреїв, а звідси, і попиту в системі хлібної торгівлі часто призводила до істотного зниження закупівельних цін, що було не вигідно виробникам [5, с. 184].

Торгові посередники зазвичай поділялися на «комісіонерів», тобто тих, хто надавав торгово-посередницькі послуги безпосередньо поміщикам і великим землевласникам, частково авансуючи їх, та «маклерів», що мали від 0,5 % до 3 % маржі при здійсненні операцій купівлі-продажу від кожного з контрагентів. Комісіонери й маклери користувалися персональним і широким кредитом, у свою чергу авансуючи контрагентів [23, с. 10, 13]. Лише по Одеському градоначальству частка єврейських маклерів і перекупників (т. зв. «зайців») становила в 1880 році, відповідно, 86 % та 91 %. Джерела дають можливість орієнтовно оцінити доходи перекупників і маклерів від перепродажу пшениці. Так, вартість чверті пшениці (~10 пудів, або 209 літрів) у 1860—1865 році на ярмарках у Катеринославській губернії становила 4,5—6 рублів. Вартість чверті в Херсоні й Одесі, після ланцюга перекупників, становила вже 10—12 руб. Маржа перекупників із чверті складала 4,5—7,5 руб., а додана вартість від 80 % до 160 % [25, с. 101; 22, ч 2, с. 135]. Отже, при середньорічній вартості всієї проданої пшениці 50—65 мільйонів рублів сума доданої вартості, що залишилася в кишенях перекупників з посередницького ланцюжка, тільки для Одеського порту складала в 1860—1865 роках від 18 до 31 млн. руб. Тож сукупний прибуток («куртаж») лише одеських єврейських (інших і не було [6, с. 182]) маклерів склав у цей же період від 500 тис. до 1 млн 300 тис. руб. щорічно. Сюди

слід додати й прибуток від перепродажу того хліба, що завозився в Одесу із господарств місцевих і навколишніх повітів. Добовий привіз такого товару в сезон становив у середньому 12—13 тис. чвертей (кін. 1850-х. — поч. 1860-х рр.) вартістю ~120—150 тисяч рублів [29, с. 71]. Частку місцевих перекупників-євреїв із цих коштів можна визначити у 30—50 тис. руб. щодобово. У 1870—1880-ті роки експорт зерна через південні порти становив до 80—100 млн пудів [7, с. 400].

Економіко-територіальний (конкурентно-територіальний) поділ. Напрямок економічних зв'язків безпосередньо впливав на формування й розвиток єврейських громад. Громади лівобережної частини регіону орієнтувалися на азоські порти, а тому були економічно диференційованими від громад правобережної частини краю й економічно самодостатніми. Але на лівобережжі не виникло такого потужного єврейського об'єднуючого центру, як Одеса. Маріуполь був грецьким центром, а проживання євреїв у Ростові з 1889 року було заборонене.

Територія дії єврейських перекупників була велика: все Правобережжя, частина Білорусі (Гомель), Наддніпрянина, весь південний край, Полтавщина, Приазов'я і Таврія. Якщо виходити з відомої тези І. Лисяка-Рудницького про почесне інтеграційне значення південного краю в українській історії, то слід визнати, що єврейські підприємці можуть претендувати на роль таких собі провідних практичних інтеграторів [21, с. 390]. Однак тоді доведеться визнати й те, що ця економічна диференціація мала також негативний аспект, закріплюючи на економічному рівні поділ України по Дніпру.

Зазначимо й наявність регіонального конкурентно-територіального поділу. Так, територія, де діяли катеринославські єврей-хліботорговці, збігалася в основному з гніздовим ареалом розселення євреїв: це Новомосковськ і повіт, Верхньодніпровськ і повіт, північно-східна межа

Катеринославщини й Полтавщини, на заході — район Саксагані (центр Саксаганського повіту Верхньодніпровської волості), де відбувалося 5 ярмарків на рік. Далі на захід торгівлю контролювали елисаветградські євреї, у Нікополі — одеські перекупники, у лівобережній частині — маріупольські й бердянські⁴ греки та євреї. Новомосковські єврей-хліботорговці спеціалізувалися на закупівлі й продажу жита в Харківську та Полтавську губернії⁵ [42, с. 2/78, 42/118—44/120, 51/127].

Херсонські купці контролювали південну частину краю, не перетинаючись з інтересами одеських одноплемінників. Правобережний хліб скеровувався в Одесу, лівобережний — у Бердянськ і Ростов-на-Дону. «Бердянський» хліб не потрапляв до Одеси, оскільки його якість вважалася недостатньою для експорту. Слід враховувати, що конкуренцію економічно слабким євреям цього регіону на краю межі осілості складали потужні греки-зерноторговці, зокрема торговельний дім одеського купця Раллі, чий бізнес-інтереси сягали Воронежа, Поволжя і Саратовської губернії [30, с. 53].

Єврейські перекупники ефективно використовували вигоди економіко-географічного фактору. Головною транспортною артерією був Дніпро, уздовж якого розташовувались регіональні ринки зерна — Катеринослав, Нікополь, Херсон [33, с. III, 50/126]. Економічні умови сприяли виникненню в Катеринославі й Нікополі великих єврейських громад. Значні грошові ресурси для закупівлі хліба зосереджувались у Катеринославі та Херсоні, де євреї становили 100 % хліботорговців.

Обсяги вивозу традиційних експортних культур — пшениці й ячменю — переконливо корелюються з чисельністю єврейського населення та рівнем розвитку громад. Найбільші обсяги спостерігались у 1870—1880-ті рр. по Херсонській губернії (>18 млн пудів), Катеринославській (>9 млн пудів), Подільській (~12 млн пудів), Київській (~9 млн пудів), найменші — по

Волинській і Полтавській (до 3 млн пудів кожна) [7, с. 408—409].

З кінця 1860-х — поч. 1870-х років стали проявлятися негативні, як для єврейських дрібних та середніх підприємців, явища. Після скасування кріпацтва все більше селян стали самі торгувати на базарах, уникаючи перекупників. Обсяг пропозиції від селян-виробників на місцевих ринках Катеринославщини і Херсонщини тільки по зерну збільшився за цей час у 10 разів [33, с. 47/125]. Усе ж таки сучасник зазначав: «Якщо російська хлібна торгівля, що мала основне значення для всього господарства країни, ... увійшла складовою частиною у світовий торговельний обіг, то цим країна зобов'язана, головним чином, євреям, що виконали цю справу всупереч всім перепонам, які ставились на їхньому шляху» [4, с. 55—56].

У другій половині XIX століття зміна транспортної інфраструктури регіону спричинила якісні зміни в економіці і, відповідно, в економічних заняттях єврейства краю. Будівництво залізниць Одеса — Балта — Єлисаветград у 1865—1869 роках та Одеса — Кременчук — Харків у 1872 році забезпечило пряме сполучення з центральними регіонами країни, насамперед з Москвою, та покращило вигоди Одеського порту. У 1873 році було відкрито комерційний порт і митницю в Миколаєві, прокладено залізницю Миколаїв — Харків.

Торгівля лісом. Херсон, унаслідок відсутності залізничного сполучення і закриття митниці, протягом наступних років втрачав своє значення, дедалі більше спеціалізуючись на торгівлі лісом і деревиною. У досліджувану добу єврейські перекупники створеними ними торговельно-грошовими і кредитними артеріями поєднували лісопромисловців і місцевих продавців, скуповуючи ліс та сплавляючи його по Дніпру. З початку 1860-х років обсяги торгівлі деревиною значно зростають. У 1877—1878 роках через російсько-турецьку війну обсяги торгівлі впали, але вже в 1879 році лісоторговці, в абсолютній

більшості — євреї, декларували за накладними прибуття в Херсонський порт лісу на 530 тисяч руб, а в 1880 — на 675 тисяч. У той же час реальний щорічний обсяг торгівлі оцінювався в 4 рази вище: 2—2,5 мільйона руб [6, с. 85].

За даними Департаменту торгівлі і мануфактур, у середині 1880-х років (1884—1885 рр.) 10 з 14 зареєстрованих власників лісопилок у Херсонській губернії були євреями. Їхні підприємства щороку виробляли продукції на 238 тисяч руб, або 23,8 тис. руб на одне підприємство, у той час як неєврейські — на 71 тис. руб, або 17,75 тис. руб на одне підприємство [36, с. 117; 139; 140]. У 1870-ті роки торгівля деревиною в Херсоні майже повністю перейшла до рук єврейських підприємців. Якщо на 1858 рік маємо відомості лише про одного херсонського єврейського торговця лісом (купець Кершен), то в 1878 році із 44 торговців євреїв було 40 осіб [2, с. 310—311; 6, с. 144].

Частка євреїв – власників лісопилок у Катеринославі на початку 1880-х років сягала 40 %. Єврейські підприємства виробляли продукції щорічно на 80 тис. руб, або в середньому 20 тис. руб на одне підприємство, а неєврейські — на 229 тис. руб, або 32,3 тис. руб на одне підприємство. Загальний обсяг виробництва єврейських заводів складав близько 100 тисяч рублів на рік [35, с. 142, 145, 149].

Прибутки від торгівлі деревиною були вищими й стабільнішими, ніж від торгівлі збіжжям, оскільки з факторів ризику усувалися цінові коливання, пов'язані з врожайністю, а отже, знижувався ризик банкрутства. Ризикованість лісоторгових операцій була низькою при стабільному прибутку, який в 1870-ті роки тримався на рівні 15—20 %. Збитки в разі невдалої операції — у середньому 20—25 %. Утім існували й негативні фактори. Заборона на мешкання поза межами міст і містечок не дозволяла євреям вільно займатися вирубкою лісів. Це обмежувало можливості заснування деревообробних заводів і

примушувало єврейських підприємців експортувати необроблену деревину, що суттєво знижувало ціну. Євреї не мали права оренди земельних ділянок під склади поблизу залізниць, тому спеціалізувалися на річкових сплавах по Дніпру. Не дивно, що єврейські підприємці широко використовували «особливі економічні методи зацікавлення» стосовно місцевої поліції, говорячи простіше — хабарі. Прозорі натяки на це можна розгледіти в джерелах [2, с. 310].

На початку 1880-х років єврейські підприємці регіону обійняли провідні позиції в оптових закупках лісу на корені. Так, аналіз аукціонних торгів з продажу лісу Єлисаветградським лісництвом протягом 1882—1886 років, показав якісне, кількісне і вартісне переважання єврейського капіталу в сукупності по всіх позиціях. Зокрема, обсяг купленого лісу, його цінові характеристики є схожими для євреїв і для неєврейських купців лише для угод середньої вартості (у дельті 1000—1400 руб.), сукупний вартісний обсяг яких становить 51 % від загальної вартості всіх укладених контрактів. Лише тут, у середньому сегменті, неєврейський капітал складав істотну конкуренцію єврейському. У більш дешевих і більш дорогих угодах був присутній виключно єврейський капітал [15, арк. 1—4].

Слід відмітити при цьому, що початкова та кінцева вартість 1 квадратної саджені лісу, що його купували єврейські купці, становила, відповідно, 0,162 руб та 0,196 руб, а того лісу, що його купували неєврейські купці, — відповідно, 0,103 та 0,187 руб [15, арк. 1—4]. Отже, єврейським купцям вдавалося купувати якісніший ліс за помірною ціною, піднімаючи вартість лоту лише на 20 %. Неєврейські ж купці отримували гірший ліс, ненабагато дешевший від якісного, але ціною майже 55 % вищою від первісної. Цікавою є перша цифра: 0,103 р. та 0,162 р. за одиницю товару: видно, що російський купець шукав дешевизни, а єврейський — можливості подальшого швидкого збуту.

Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х років єврейському капіталу вдалося встановити переважаючий контроль над цією сферою бізнесу. У галузі оберталось щорічно не менше 5—7 мільйонів руб. коштів тільки єврейських підприємців. Чотириразове зростання експорту лісу через південні порти протягом 1860—1880-х років було забезпечене, в першу чергу, завдяки діяльності єврейського бізнесу.

Земські підряди. Єврейські підприємці були відомі як надійні агенти з державних підрядів та економічні партнери місцевої влади. Особливо знадобився економічний хист єврейських підприємців після утворення земств. Земства отримали у відання соціальну сферу, благоустрій, опікувались пенітенціарними установами. Усі ці об'єкти потребували доброго утримання: постачання харчів, ліків, палива, одягу, іншого господарського краму. Логічно, що єврейські купці отримували більшість підрядів на господарське утримання земських установ, зокрема лікарень, в'язниць, здавали в оренду власні будинки для земських потреб і т. ін. Наприклад, протягом багатьох років земські замовлення на постачання продовольства, ліків, мила, вугілля, різного господарського краму до Катеринославської губернської земської лікарні за рахунок сум земського збору отримували майже винятково єврейські купці: К. Бродський та М. Бродський (харчі, ліки, мило, керосин, свічки, ритуальні послуги), Ц. Чегринський (свічки, дрова), Тарнопольський (харчі, свічки, керосин, ритуальні послуги, предмети гігієни, скло), Абрамович (цегла), Гольдштейн (одяг, взуття), Фрідлянд (взуття), Бронштейн (дрова), Чауський (вугілля), Борисковський (ремонт годинників), Мунштейн. Той же Ц. Чегринський був постійним постачальником свічок, дров, вугілля також і до міської в'язниці («тюремного замку») [24, с. 74].

Прибутковість від земських підрядів зіставною з прибутковістю середнього бізнесу. Річний обсяг постачання земської

лікарні міг становити 50000 руб. і більше [24, с. 39—418]. Так, тільки купці К. і М. Бродські отримували підрядів на постачання харчів для лікарні щорічно більше як 45000 руб. У 1880 році Бродський отримав підряд на харчі для лікарні на 25635 руб і поставив ліків на 4419 руб. У 1879 році верхньодніпровські купці А. та М. Немировські виграли торги на побудову моста через р. Чортомлик вартістю 16,8 тис. руб. У цьому ж році М. Немировський отримав підряд на капітальну прибудову мостів через р. Саксагань у Верхньодніпровську, через р. Кальчик, балку Марьянівську тощо, всього на суму більше 6000 рублів. Великі підряди отримували і купець Фейтель Палей, батько катеринославського сіоніста С. Палея [24, с. 39, 58, 216-218].

Роль євреїв в економічній діяльності земств проявлялася і в тих питаннях, де потрібен був, так би мовити, «ефективний менеджмент». Єлисаветградські підприємці Когон, Горфінкель, Гольденберг і Розенштейн відіграли провідну роль в організації будівництва водогону в місті, істотно сприяли пришвидшенню цього процесу, який тривав цілих 13 років. Купці К. та М. Бродські були організаторами й основними підрядниками під час будівництва єлисаветградського трамваю [18, с. 237—238]. При цьому найбільша затримка в будівництві, на понад два роки, сталася через єврейські погроми [18, с. 220]. Подібна інформація промовисто характеризує цих достойників.

Отже, роль єврейського підприємництва в економічному розвитку південноукраїнського регіону була, без сумніву, визначна і, багато в чому, на сьогодні недооцінена. Тож чим обумовлювалися переваги єврейських підприємців над іноетнічними конкурентами?

Оцінки і висновки. Успішність єврейського підприємництва пояснюється як позаетнічними загальноекономічними чинниками, так і специфічними етнічними,

або етноекономічними чинниками⁶. До першої групи ми відносимо такі:

1) ефективні методи організації торговельно-економічної діяльності: поєднання прямого товарообміну і товарно-грошового обміну та застосування товарно-кредитного (торгового, кредитного) ланцюжка;

2) однаково вдале використання сприятливих і несприятливих економічних умов та кон'юнктури. Обійнявши нішу роздрібною торгівлі товарами повсякденного й постійного попиту (харчі, бакалія, алкоголь, тютюн тощо), єврейські торговці забезпечили себе тим від проблем із коливаннями збуту. Роздрібна торгівля давала щоденний прибуток, необхідний єврейській міській родині для виживання. Для цього виду торгівлі притаманний найшвидший обіг коштів — головна умова для існування кредитно-торговельного ланцюжка;

3) у стосунках із селянином — головним своїм торговим контрагентом — єврейський торговець-перекупник обіймав економічно важливу позицію покупця, диктуючи об'єктивні товарно-паритетні обмінні або грошові ціни. У стосунках же з інославами купцями прагнув дотримуватись економічно вигідної позиції ділового партнера. Порушення останнього принципу призводило до погромних сутичок і заворушень;⁷

4) економічна перевага єврейського торговця в 1850-ті — на початку 1870-х рр. забезпечувалася шляхом мінімізації поточного комерційного прибутку на користь пришвидшення обігу капіталу або пріоритетом обігу оборотних коштів над отриманням прибутку. Дрібна єврейська торгівля була заснована на швидкому товарообігу й помірному прибутку і у своїх капіталістичних рисах виявилася ефективнішою за переважно оптову торгівлю російських купців, засновану на пріоритеті значних доходів перед швидкістю товарообігу. (Предметами торгівлі російських купців були переважно мануфактура, бакалія, хутро, залізо, лід, шкіра і шорні

вироби, худоба, сало, сіль. Ця група товарів, притаманна для торгівлі в епоху натурального господарства, за умов конкурентної економіки не давала і не могла давати ані швидкого прибутку, ані швидкого обігу коштів, ані збільшення обігового капіталу).

Етноекономічні чинники зумовлювалися особливими об'єктивними життєвими обставинами, у яких перебувало тогочасне єврейство, та особливостями організації внутрішнього національного життя єврейського етносу, його національного характеру. Ці чинники полягали в такому:

1) за умов надзвичайної конкуренції, викликані штучно створеним владою демографічним фактором, скупченням єврейського населення на території міст і містечок межі осілості, єврейський підприємець вимушений був торгувати будь-яким товаром;

2) єврейські підприємці користувалися перевагами низьковідсоткового беззаставного внутрішньоетнічного кредиту, тоді як великовідсотковий і заставний кредит для неєвреїв знезброював потенційних конкурентів;

3) євреї, маючи своїх, єврейських кредиторів, постачальників, підрядників, просували свій товар не тільки по території регіону, але й по всій межі осілості та за кордон за допомогою національно-господарських зв'язків.

Важливою сферою застосування економічних можливостей торгово-підприємницького єврейства краю стала експортна і внутрішня торгівля хлібом та лісом. Найбільші грошові ресурси для закупівлі хліба зосереджувались у Херсоні, Катеринославі й Одесі. Обсяги вивозу традиційних експортних культур краю (пшениці та ячменю) корелюються із чисельністю єврейського населення. У торгівлі лісом на кінець 1870-х — початок 1880-х років єврейському капіталу вдалося встановити переважаючий контроль над цією сферою бізнесу в краї.

У цілому ж щорічний загальний інвестиційний внесок єврейства в економіку південноукраїнського регіону протягом 1860-1890-х рр. можна обережно оцінити, в середньому, у 50—60 млн. руб. у виробничих галузях і 40-55 млн руб у торгівлі.

Джерела та література

1. Аксаков И. С. Сочинения. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860—1886: статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси» / И. С. Аксаков. — СПб.: Публ. б-ка, 1900. — X, 570 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — Ч. 1: Очерки Днепра / А. С. Афанасьев-Чужбинский. — СПб., 1861. — 465 с.
3. Бен-Ами М. Наше еврейское мироедство и его главная причина / М. Бен-Ами // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1884. — Кн. 8 (август). — С. 1—21 (2-я паг.).
4. Бикерман И. М. Роль евреев в русской хлебной торговле / И. М. Бикерман. — СПб.: Тип. Л. Я. Ганзбурга, 1912. — 56, II с.
5. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России / Г. Блюменфельд // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1881. — Кн. 9 (сентябрь). — С. 175—219.
6. Блюменфельд Г. Торгово-промышленная деятельность евреев в Одессе / Г. Блюменфельд // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1884. — Кн. 4 (апрель). — С. 1—14 (2-я паг.).
7. Борковский И. Ф. Очерк сведений о вывозе, ввозе и ценах хлебов ржаного, пшеничного, ячменя и овса и потребления этих продуктов / И. Ф. Борковский // Записки Императорского Русского Географического общества. По отделению статистики. — Т. 1 / под ред. П. В. Охочинского. — СПб., 1889. — С. 397—414.
8. Гессен Ю. И. Попытка эмансипации евреев в России. По неизданным материалам / Юлий Исидорович Гессен // Пережитое. Сб., посв. обществ. и культ. ист. евреев в России. — Т. 1. — СПб.: Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1909. — С. 144—163.
9. Гончаров В. В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (кон. XVIII—нач. XX вв.): монография / В. В. Гончаров; Донец. Центр Интавостоковедения им. А. Крымского НАНУ, Обществ. науч.-исслед. Центр «Схід-Захід». - Донецк: Вебер, 2008. — 292 с.
10. Держархів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 195, спр. 549, 111 арк.
11. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1528, 326 арк.
12. Держархів Кіровоградської області (ДАКО), ф. 78, оп. 2, спр. 1, 23 арк.
13. ДАКО, ф. 78, оп. 2, спр. 7, 36 арк.

14. ДАКО, ф. 78, оп. 2, спр. 11, 138 арк.
15. Держархів Херсонської області (ДАХО), ф. 249, оп. 1, спр. 1, 35 арк.
16. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России. Историко-этнографические заметки / И. Житецкий // Киевская старина : ежемесячный исторический журнал. — Т. LXXIV. — 1901. — № 7—8 (июль-август). — С. 1—45.
17. Запорожские еврейские чтения: докл. и сообщ., 28-29 окт. 2010 г., Запорожье / Ред.: С. Ф. Орлянский, И. Я. Щупак, В. В. Гончаров; Запорож. нац. ун-т, Всеукр. Центр изучения Холокоста «Ткума». - Запоріжжя, 2011. — 221 с. (та інші роки).
18. Исторический очерк. Елисаветград / сост. и издал А. Н. Пашутин. — Елисаветград: Лито-тип. бр. Шполянских, 1897. — 311 с.
19. Козлова И. Мознаимы – купцы, промышленники / Ирина Валентинівна Козлова // Запорізький архів. Студії з іст. євреїв Запор. краю (XIX–I пол. XX ст.) : Зб. докум. і матер.: Наук.-довід. вид. / Упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. — Запоріжжя: Держ. архів Запор. обл., Запор. нац. ун-т, Запор. міське відд. тов. «Україна-Ізраїль», 2010. — С. 30-35.
20. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года / Я. Лещинский. — Иерусалим : Гешарим; М.: Мосты культуры; Минск: ООО «МЕТ»; 2002. — С. 187—210.
21. Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак [та ін]. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 389—403.
22. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния: [в 2 ч.] / сост. А. Шмидт. — Ч. I. — СПб.: В воен. тип., 1863. — XII, 605 с., IX с., 4 л. карт. табл.; Ч. II. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — V, 878, XIII, 80 с., 29 л. табл.
23. [М. П.]. К вопросу об экономическом положении евреев в западных губерниях / [П. Марек?] // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1894. — Кн. 8. — С. 1—20 (2 я паг.).
24. Отчет Екатеринославской городской земской управы за 1880 г. — Екатеринослав: Тип. губ. правления, 1881. — 578 с.
25. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. — Ч. II. — Екатеринослав: Изд. Екатеринослав. губ. стат. ком. тип. Я. Чаусского, 1869. — 368 с.
26. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881—1904 / М. Полищук. — Иерусалим : Гешарим; М.: Мосты культуры, 2002. — 446 с.
27. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1880 года. — Ананьев: Тип. Д. О. Сироты, 1881. — XV, 358 с., разд. паг.
28. Российский Государственный исторический архив (РГИА, г. Санкт-Петербург), ф. 396, оп. 1, д. 1487, 252 л.
29. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1850 году / Аполлон Скальковский // Записки Императорского русского Географического общества. — Кн. 4: 1864 г. — СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1865. — С. 51—231 (2-я паг.).
30. Скальковский А. А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна 1749—1863 г. / А. А. Скальковский. — [Екатеринослав], 1865—1866. — [2], 83 с.
31. Статистические таблицы о состоянии городов Российской Империи / Сост. в Стат. отд. совета мин. вн. дел. — СПб.: Тип. К. Крайя, 1840. — 68 с.; прил.: «Перечневая табель о состоянии городов Российской империи».
32. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. — Ч. 2. Губернии: Харьковская, Екатеринославская, Киевская, Таврическая, Вольнская, Бессарабская, Полтавская, Херсонская с Одесским градоначальством и Подольская. — СПб.: Тип. МВД, 1884. — 1242, 127 с.
33. Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. — Т. I. — СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1870. — XVI, 775, VIII с.
34. Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. — Т. II. — Вып. 2. — СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1870. — 414 с.; прил.: 75 табл.
35. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Департ. торговли и мануф. П. А. Орлов. — СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1881. — 753 с.
36. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департ. торговли и мануф. П. А. Орлов. — Изд. 2-е, испр. и значит. дополненное. — СПб.: Тип. Р. Голике, 1887. — XIV, 823 с.
37. Шевченко В. Приватне банкірське підприємство в Одесі (XIX-початок XX століття) / Валентина Шевченко; НАН України, Ін-т Історії України. — К., 2010. — 266 с.
38. Шевчук-Бела Я. В. Економічна політика Російської імперії щодо євреїв та її особливості в Одесі у першій половині XIX ст. / Я. В. Шевчук-Бела // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 34. — С. 128-132.
39. Шитюк М. М. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX - на поч. XX ст.: монографія / М. М. Шитюк, В. В. Шукін. — Миколаїв: Вид-во І. Гудим, 2008. — 222 с.

40. Яшин В. О. Економічна діяльність єврейського населення Наддніпрянщини і півдня України в пореформену добу / В. О. Яшин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. П. С. Григорчука. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — Вип. 13. — С. 22-25.
41. Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття : монографія / В. О. Яшин; за заг. ред. проф. С. І. Світленка; КПІ ДВНЗ «КНУ». — Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2013. — 280 с.
42. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. — Том II. — Вып. 2. — СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1870. — С. 1—414.
43. Frederic H. The New Exodus. A Study of Israel in Russia / H. Frederic / by Harold Frederic, author of "In the Valley", etc. With illustrations. — New York: G. P. Putnam's Sons; London: W. Heinemann, 1892. — 300 p.
44. Klier John. D. The Pogrom Paradigm in Russian History / John. D. Klier // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge: University Press, 1992. — P. 13—38.
45. Klier John. D. Russian Jewry on the Eve of the Pogroms / John. D. Klier // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge: University Press, 1992. — P. 3—12.
46. Ruppin A. The Jews of To-Day / A. Ruppin; translated from German by Margery Bentwich. With an introduction by Joseph Jacobs, Litt.D. — New York: Henry Holt and Company, 1913. — 310 p.
- 1 У середині й другій половині XIX сторіччя, унаслідок нерозвиненості фінансово-банківської системи та оптової торгівлі, основний потік товарів і капіталів йшов саме через ярмарки.
 - 2 Так звалася закупка у виробників-селян таких однорідних продуктів сільського господарства і промислу, які, будучи розділені поодиночі, не мають торговельної цінності: щетина, пір'я, пенька, пух, мед, вощина, грубе селянське полотно, солонина риба чи м'ясо (від чого й назва) тощо.
 - 3 Жаргон, можливо, походить від нім. Woche—«тиждень».
 - 4 Бердянськ на той час входив до складу Таврійської губернії.
 - 5 Основними споживачами жита були російські селяни, яких було багато в цих губерніях.
 - 6 Фундатор соціології єврейства А. Руппін зазначав, що твердження про комерційну перевагу єврейства можуть бути справедливими лише в порівнянні з європейцями, між яких живуть євреї. Порівняно, наприклад, з індійцями, вірменами, греками або китайцями ця перевага не так помітна. А. Руппін згадував східне прислів'я, що в бізнесі один вірменин дорівнює трьом грекам, а один грек— трьом євреям [46, p. 50].
 - 7 Регулярні греко-єврейські сутички в Одесі зумовлювались, крім іншого, виходом єврейства чи греків за межі існуючих консенсуальних етноекономічних позицій.